

Jaro Karkinen, CC0, Claude Zsigli Carolingian and Eastern Roman empires 814 pohjalta

Sisällysluettelo

Kartta.....	5
Huomautus joistain keskeisistä valinnoista	11

JOHDANTO:

Kaitse lampaistani	i
Esinäytös: Miekkoja, muureja ja piispansauvoja	i
Pimeydestä valoon.....	vi
Varhaiskeskiajan paavit: luovaa luovimista	xi

I OSA (600–715):

Uutta viiniä vanhoissa leileissä	23
Kristikunta vuonna 600.....	26
Itä: keisari, kuningaskuntia, kohti Kiinaakin	26
Länsi: lähettiläitä ja lähetystyötä	39
Maailma pysyy koossa.....	53
Suurmiehen jälkeen.....	53
Kirjeitä, käännytystyötä ja kapinoita	77
Honorius – rakentaja, runoilija, hallintomies, harhaoppinen? ..	90
Liitokset natisevat.....	122
Tyhjistä ilmestyvät valloittajat	122
Yhtä tahtoa vastaan	134
Kiista kiihtyy	145
Kaksijakoista liennytyä	175
Kristuksen tasavalta	201
<i>Pax Romana</i> , kreikkalaiset paavit.....	213
Viimeisen kerran Konstantinopoliin.....	234

II OSA (715–795):

Katse kääntyy pohjoiseen	255
Pelkkiä huonoja vaihtoehtoja	258
Ainaisesti yhtä epäilyttävät langobardit	258

Verokapinointia, kuvainraastoa, liittolaisuuksia ja uusia lähetysalueita.....	268
Yhden aikakauden loppu.....	302
Pyhän Pietarin asiat ja roomalaisten tasavalta.....	324
Frankit: valtaa, voimaa ja kunnianhimoa.....	324
Pyhän Pietarin pohjoiset ystävät.....	342
Kasvukipuja Kirkkovaltiossa.....	364
Hadrianus: vakautta vaaroissa.....	387
 III OSA (795–867):	
Uusi puhkeaa taimelle.....	415
Kristikunta ja keisarikunta.....	417
Välinäytös: vuoksi ja luode.....	417
Kuoleman kielissä kadulla.....	423
Uljas uusi maailma.....	445
Aatelisto viitoittaa suunnan, keisari määrää tahdin.....	462
Keisareille mikä keisareille kuuluu.....	470
Keisarillisten kiistojen keskellä.....	470
Muurien suojiin.....	484
Nikolaus maailmaa vastaan.....	509
Alkuperäiskirjallisuus.....	543
Kirkolliset asiakirjat ja vanha teologinen sekä kirkkohistoriallinen kirjallisuus.....	547
Tutkimuskirjallisuus.....	547
Teoksessa käsitellyt paavit.....	588

kansalle kuninkaan omalla *imperiumillaan*, roomalaisella hallintovallalla, ja myöhemmin kruunanneen Euroopalle keisarin.⁵

Varhaiskeskiajan paavit eivät kuitenkaan olleet samanlaisen suojan tarpeessa kuin Sidoniuksen kuvaamaan *burgukseen* linnoittautuvat ylhäiset. Paavien ajattelussa tämän maailman murheet jäivät toiseksi, ja ratkaisevampaa oli viimeisellä tuomiolla odottava lopullinen pelastuminen tai kadotukseen joutuminen. Siitä he kantoivat huolta koko laumansa puolesta. Lopulta antiikin perintö säilyikin *burguksien* sijasta luostarien ja kirkon suojissa, välillä tosin luovasti tulkittuna, kun maailman karien väistelijät ja kirkollisen laivan ohjaajat ratkoivat eteensä tulevia ongelmia.

Pimeydestä valoon

Keskiajan käsite on syntynyt vasta ajanjakson jälkeen. Jo alusta asti termillä on otettu etäisyyttä ajan takapajuiseksi koettuihin ominaisuuksiin, ja keskiajasta puhumiseen on sisällynyt myös haikailua parempana pidettyyn antiikkiin. Käsitukset ovat vaikuttaneet myös moderniin paaviuden historian kirjoittamiseen resenssanssijaioilta lähtien. Ajatus ”pimeästä keskiajasta” ei ole enää muotia, mutta vanhojen kielteisten käsitysten kaiut kuuluvat yhä nykyhistorian kirjoituksessakin.

Francesco Petrarca (1304–1374), laakerein seppelöity italialaisrunoilija, humanisti ja ”renessanssin isä”, valitti syntyneensä viheliäiseen maailmanaikaan:

Nam fuit, et fortassis erit, felicius aevum;
in medium sordes; in nostra turpia tempus
confluxisse vides; gravium sentina malorum
nos habet; ingenium, virtus, et gloria mundo
cesserunt⁶

Petrarca ei ollut ensimmäinen eikä viimeinen kaunosielu, joka koki vetoa tavoittamattomaan menneeseen ja toivoi olevansa kättilöimässä parempaa ajanjaksoa. Ensimmäinen Rooman-matka vuonna 1337 mykisti yleensä sa-
navalmiin runoilijan, mutta seuraavan käyntinsä 1341 jälkeen hän taisi jo

⁵ Ks. myös Miettinen 2021, 111–125.

⁶ Petrarca, *Epistolae metricae*, 3.33.: 'Sillä oli, ja kenties on vielä, onnellisempi maailmanai-
ka. Välissä on vain saastaa. Näet sen kaiken kerääntyneen yhteen omana tahraisena aika-
namme: olemme viheliäisyyden sakeassa likavedessä. Nerous, hyve ja kunnia ovat hylän-
neet maailman.' Käännöksestä ja pilkutuksesta vrt. Marinova 2017, 318–319 ja Mommsen
1942, 240–241.

ylistää kaupungin mahtavia raunioita ja moittia sen nykyistä asujaimistoa kunniakkaan menneisyytensä unhoittamisesta. Saman tunteen jakoivat myös myöhempinä vuosisatoina historiankirjoituksen virtauksiin vaikuttaneet Rooman-kävijät Goethe (1749–1832) sekä Gibbon (1737–1794).⁷

Petrarca sijoitti itsensä vielä kadonneiden onnen päivien ja odottavan uuden kukoistuksen väliaikaan, mutta häntä seuranneet Italian humanistit katsoivat jo elävänsä tätä Petrarcan viitoittamaa uudelleensyntymää, renessanssia (it. *rinascere*, 'syntyä uudelleen'). Kunniakkaan antiikin ja uuden modernin maailman väliin jäänyt kausi sai postuumisti nimen keskiaika, *media tempestas*. Myös ajanjakson maine "pimeänä" on johdettu Petrarcaan. Hannibalin puunilaissotaa kuvaavan *Africa*-runoelmansa loppukaneeteissa hän vakuuttaa lyyrisesti, ettei antiikin mytologiassa muistot pyyhkivän tuonelan Lethejoen uni jatku iäti vaan että varjojen väistyttyä tulevat polvet löytävät taas kirkkaan entisaikojen valon, joka hohtaa taivaankappaleiden lailla. Renessanssiajattelijat tarttuivat valon ja hämärän kaksijakoiseen kielikuvaan ja ylpeilivät pimeyteen tuomastaan loisteesta. Keskiajan julistaminen pimeäksi itse asiassa anasti aikakauden oman itseymmärryksen, sillä kristityt oppineet olivat puhuneet Kristuksen syntymästä tapahtumana, joka saattoi pimeydessä vaeltavat antiikin kansat pelastuksen valoon.⁸ Klassismin hengessä Petrarca seuraajineen alkoi kuitenkin nostaa maailmanhistorian vedenjakajaksi Länsi-Rooman valtakunnan tuhonnutta 400-lukua, mikä sopivasti teki eepokkien keskelle jäävästä välinäytöksestä tuhannen vuoden mittaisen ja päätti pimeyden ajan 1400-luvun renessanssiin.

Kun modernin historiatieteen muotoutuminen 1700- ja 1800-luvuilla osui sattuvasti yksin jälleen voimistuvan antiikin ihailun ja uusklassisen liikkeen kanssa, renessanssifilosofien näkemykset saivat vielä uuden säyksen ja pääsivät muovaamaan akateemisen historian syntyä. Varsinkin saksalaisessa maailmassa ne saivat tosin kilpailijan vastareaktionaan syntyneestä romantismista. Tämä toinen 19. vuosisadan historiankirjoituksen taustalla olleista kulttuurisista syvävirtauksista suhtautui keskiaikaan lempeämmin ja näki kreikkalais-roomalaisen kulttuuriperinnön eteläisenä tuontitavarana. Alkuperäisen ja väärentämättömän kansakunnan etsiminen nosti ylenkatsotun keskiajan arvaamattomaan arvoon, mutta kirkon ja kristikunnan historian kannalta käänne ei ollut kehuttava: päinvastoin pohjoisen kansallisromantikot hakivat kadonnutta aikaa kansankulttuurista, jonka yhtä lailla ei-kotoperäinen ja kreikkalais-roomalaista lainaa

⁷ Ks. Karkinen 2021, xxi.

⁸ Jes. 9:1; Joh. 1:5; 1. Piet. 2:9.

oleva kristinusko oli peittänyt alleen. Uudemmassa historiankirjoituksen perinteessä keskiaika on vaihe vaiheelta puhdistanut nimeään. 1900-luvun kuluessa ”pimeä keskiaika” liukui tarkoittamaan lähinnä ajanjakson ensimmäisiä vuosisatoja, ja nyttemmin tämän ”varhaiskeskiajankaan” leimaaminen hämäräksi ei ole akateemisessa muodissa. Milloin sanaa kuulee nykyään yhä käytettävän, sillä viitataan oppimattomuuden ja kielteisen aateilmapiirin sijasta yleensä säilyneiden lähdeaineistojen niukkuuteen – tämäkin luonnehdinta on tosin peruja eritoten vanhemmasta tutkimuksesta, ja aikakauden nykytutkijat ovat huomauttaneet näkemyksen olevan vähintään vahvasti yksinkertaistettu.⁹

Kummankaan aikakauden tutkimusohjelmat eivät tehneet erityistä oikeutta keskiajan paaviudelle. Aihe ei suuresti kiinnostanut renessanssin oppineita, jotka löysivät enemmän kirjoitettavaa – sekä menesenaattinsa – oman aikansa paaveista ja kardinaaleista. Renessanssin laajimmalle levinnyt keskiajan paaviuden tutkimus, Bartolomeo Sacchin eli Platinan (1421–1481) yleisesitys *Liber de vita Christi ac omnium pontificum* ei varsinaisesti avannut uusia uria keskiajan tulkintaan vaan pyrki lähinnä uudelleenkirjoittamaan aikalaislähteenä säilyneen *Liber Pontificaliksen* renessanssihumanismin hienostuneen latinan vaatimusten mukaiseksi, ulottamaan kuvauksen hänen päiviensä paaveihin sekä ryydittämään aiempia elämäkertoja aikakausien muiden kirjoittajien töitä sekä maallisten vallanpitäjien vaiheita valottavilla oppineilla huomioilla. Paavien historiaa seuraavalla vuosisadalla kartoittanut Onofrio Panvinio (1529–1568) sen sijaan epäili, että kielellinen aistikkuus joutui vääjäämättömästi väistymään kuivakkaamman asiatyylin tieltä, mikäli historialliset tosiseikat haluttiin käsitellä niiden ansaitsemalla tarkkuudella. Keskiajan paaviuteen Panvinio suhtautui lähtökohtaisen varauksellisesti, sillä hän piti paavien maallisen vallan lisääntymistä ajan keskeisenä kertomuksena mutta myös syynä reformaation kuohuntoihin: ”Kirjoittamani ei ilahduta kristittyä lukijaa”, hän varoitti yleisöään paavien erilaisia valintatapoja käsittelevän tutkimuksensa *De varia Romanorum pontificum creatione*.

Myöhemmät historioitsijat ovat antaneet arvoa augustinolaismunkki Panvinion valmiudelle käsitellä myös paaviuden historian epämiellyttäviä puolia, mutta varhainen kuolema esti häntä koskaan toteuttamasta kaavai-

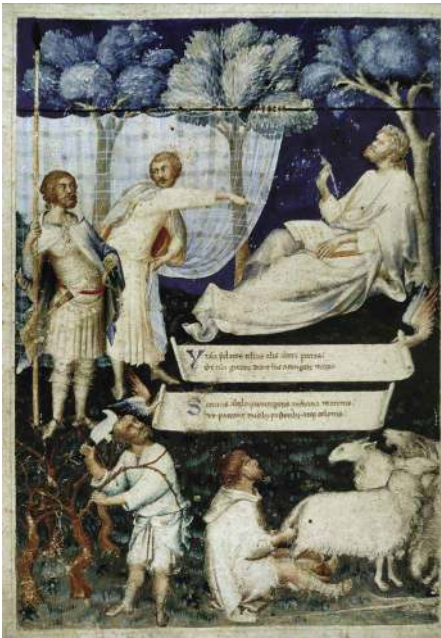
⁹ Davis & McCormick 2008, 1–10; Delogu 2002, 13–58. Ks. myös Le Goff 1988, 31–89, joka käsittelee varhaiskeskiaikaa ensi sijassa germaanien epäonnistuneena yrityksenä palauttaa järjestystä maailmaan ja näkee vasta 1000-luvun Euroopan ja kristikunnan muodostumisena. Vrt. Olson 2007, 3–8.

lemaansa laajempaa kirkkohistoriikkaa. Sellaisen laatiminen jäi vasta kardinaali Cesare Baroniukselle (1538–1607), jonka kaksitoistaosaista *Annales Ecclesiastici* -sarjaa on pidetty yhtenä parhaista vanhemman ajan kirkkohistorian yleisesityksistä. Tässä vaiheessa keskustelu keskiajan paaviudesta oli kuitenkin jo auttamattomasti sotkeutunut protestanttien ja katolilaisten polemiikkiin, eikä kummallakaan osapuolella ollut varsinaisesti halukkuutta lukea kiihkotta toistensa töitä.

Protestanttinen historiakäsitys puolestaan piti keskiajan paaviutta kaikein pahan alkulähteenä ja syytti, että aikakauden paavien vallanhimo oli johtanut kirkon piirissä vallitsevaan turmelukseen. Luterilaisten oppineiden yhteistyönä syntynyt *Magdeburgin vuosisadat* (1559–1574) esitti kirkkohistorian vuosisatojen sarjana, jonka kuluessa uskon keskeisimmät sisällöt olivat säilyneet samoina mutta todellinen kristillisuus oli joutunut myöhäisantiikista alkaen kamppailemaan paavien tungettelevaa vallantavoittelua vastaan ja torjumaan paavien alkuun panemia virheoppeja. Samalla hanke pyrki seulomaan pois entisaikojen väärennökset sekä perusteettomina pitämänsä pyhimyskertomukset. Työ jakoi kirkon historian vielä tarkemmin viiteen päävaiheeseen, joista ensimmäinen huipentui Nikean kirkolliskokoukseen 325 ja seuraava Kaarle Suureen 800-luvun alussa: tässä välissä oikea oppi oli ensin kukoistanut suurten kirkkoisien laatiessa töitään, mutta kun toinen aikakausi tuli päätökseen, paavillinen antikristus oli saanut kirkon otteeseensa ja ”todellisen uskon” hakeminen yksittäisistä toisinajattelijoista kävi yhä vaivalloisemmaksi. Baroniuksen historiikki puolestaan kuvasi kirkon vaiheet katkeamattoman apostolisen suksession ketjuksi eikä kertaakaan viitannut *Magdeburgin vuosisatoihin*, vaikka protestanttista historiikkaa on laajasti pidetty keskeisenä ylläkkeenä *Annales*-sarjan kirjoittamiselle.

Myöhempien vuosisatojen oppineet palasivat varhaismodernin ajan historiikkeihin vähemmällä äkkijyrkkyydellä ja täydensivät niiden selontekoa arkeologian, numismatiikan, käsikirjoitustutkimuksen sekä muiden uusien erikoisalojen löydöksillä. Vaikka teoksia kommentoitiin verrattain aktiivisesti vielä 1800- ja 1900-lukujen taitteessa, työt eivät enää ole kovinkaan luettuja. Pääosa Platinan, Panvinion ja Baroniuksen tuotannosta odottaa yhä kääntämistään moderneille maailmankielille, ja sama kohtalo on koitunut myös *Magdeburgin vuosisadoille*.¹⁰

¹⁰ Bauer 2020, 1–15, 146–187 ja 207–212; Lyon 2003, 253–272; Freeman 2021, 118–145; Bauer 2019, 143–158; Thompson 1996, 13–20; Marinova 2017, 317–325; Maissen 2018, 53–82; Mommsen 1942, 226–242; Tahkokallio 2019, 63–86 sekä 270–286.

PD

PD

Ylävasemmalla Petrarcan henkilökohtainen kapale Vergiliuksen töistä. Runoilija palasi työhön yhä uudelleen ja uudelleen, ja legendan mukaan hän lopulta menehtyi pää sen sivuille painuneena. Simone Martinin (n. 1284–1344) maalaamassa kansilehdessä on nähty myös tulkinta siitä, miten Rooman kansallisorunilija ennakoiki ymmärrystä Kristuksesta: kolme puuta ovat ristit Golgatalla, ja alhaalla maatyöläiset hoitavat viiniköynnöstä ja lampaita, nekin Kristuksen symboleja. Alla kolme renessanssiajatuksen jälkeisessä aateympäristössä paaviutta tulkinutta historioitsijaa, vasemmalta oikealle Platina, Panvinio ja Baronius. Heidän lähtökohtansa kirjoittamiselle olivat hyvin erilaiset. Panvinio tavoitteli mainetta ja suosijaa onnistuenkin lopulta pääsemään paavilliseksi kirjastonhoitajaksi. Munkki Panvinio taas kieltäytyi piispuudesta saadakseen aikaa kirjoittamiselle. Myös Baronius omisti koko uransa oppineisuudelle muttei kieltäytynyt kardinaalinimityksestäkään. Hän ehti työssään lopulta 1200-luvun kyn-

nykselle ennen kuolemaansa. Pitkälti Espanjan kruunun vastustuksesta häntä ei valittu paaviksi kahdessa konklaavissa. Yläoikealla Johann Zoffany'n (1733–1810) maalaus Charles Townleystä nauttimassa antiikin patsaiden kokoelmastaan. Ajan halveksunnan Rooman loiston ja uusklassismin väliin jäänyttä (katolista) keskiaikaa kohtaan kiteyttää hyvin Alexander Popen (1688–1744) runo:

Learning and Rome alike in Empire grew,
And Arts still follow'd where her Eagles flew;
From the same Foes, at last, both felt their Doom,
And the same Age saw Learning fall, and Rome.
With Tyranny, then Superstition join'd,
As that the Body, this enslav'd the Mind;
All was Believ'd, but nothing understood,
And to be dull was construd'd to be good;
A second Deluge Learning thus o'er-run,
And the Monks finish'd what the Goths begun.

(*An Essay on Criticism*, ei suomennettu)

PD

PD

CC0. Museum Plantin-Moretus

Nykytutkimus suhtautuu paaveihin entisaikoja tasapainoisemmin ja tasapuolisemmin, ja myös keskiaikaan yleisesti liitetyt vanhat kielteiset käsitykset on pitkälti häädetty yliopistomaailmasta sekä valtaosasta populaarihistoriikkejakin. ”Pimeän keskiajan” kaiut kuuluvat kuitenkin aika ajoin nykytulkintojenkin taustalla, esimerkiksi kun puhe on aikakauden kirjoittajien ”taikauskoisuudesta” kontrastina antiikin ”maallisina” pidettyihin ajattelijoihin, ajan yleisestä oppimattomuudesta tai aikalaishistorioitsijoiden kyvykkyydestä ja todistusarvosta. Ennakkokäsitys keskiaikaisten aineistojen epäluotettavuudesta on useassa tapauksessa ollut tervettä lähdekritiikkiä syvemmälle käyvä olettaus, ja asenne on näkynyt varhaiskeskiajan paaviuden esityksissä myös väärennökseksi osoittautuneiden asiakirjojen merkityksen ylikorostamisena. *Konstantinuksen lahjakirja* ja *Pseudo-Isidoruksen dekretaalit* ovat tunnetuimpia esimerkkejä renessanssiajattelijoiden osoittamista epäautenttisista töistä, joille myöhempi historiantarkistus on antanut ansaitsematonta suuremman merkityksen ja jotka jo aikaisemmin kyseenalaistettiin kirkon sisälläkin. Teologian historiassa, sekä katolisella että protestanttisella puolella, taas vaikuttaa toisinaan ennako-olettama, jonka mukaan varhaisempiin aikoihin liitetyt opit, tulkinnot ja näkemykset ovat lähtökohtaisesti puhtaampia ja arvollisempia kuin historian edetessä, käsitteistön kehittyessä ja keskustelun monipuolistuessa. Pahimmillaan näkemys uhkaa riistää keskiajan teologialta sen ansaitseman arvonannon ja sysätä varsinkin varhaiskeskiajan oppikeskustelut teologian historian marginaaliin.¹¹

Varhaiskeskiajan paavit: luovaa luovimista

Yhä yleisestä ennako-olemattamasta poiketen varhaiskeskiajasta on säilynyt runsaasti lähdeaineistoa. Sen tulkitsemisessa on kuitenkin omat haasteensa, ja varsinkin tapahtumiin osallistuvien toimijoiden motiivit voivat olla hankalia arvioida. Pahimmillaan ajanjakso näyttäytyykin pelkkänä poliittisena juonitteluna ja suurena pelinä, jossa konfliktit ja kamppailut seuraavat toisiaan. Tosiasiassa aikakausi eteni kuitenkin niin paavi kuin keisari kerrallaan, ja eteensä tulevia ongelmia ratkoessaan paavit tekivät kauaskantoisia valintojaan puutteellisen tiedon maailmassa. Aikakauden epävarmuus tarjosi myös mahdollisuuksia valtaville muutoksille ja luovuudelle, joka vakiin-

¹¹ Ratzinger 2021, 33–59 sekä 279–292; Heininen 1987, 94; Harding 2008, viii–16; Delogu 2002, 11–14; ks. myös Krötzl 2004, 15–16, Belloc 1918, 369–384 sekä Tahkokallio 2019, 96–103 ja 280–283.

tuneemmissa järjestelmissä ei olisi ollut enää mahdollinen. Historian yleisesityksissä varhaiskeskiaika on kuitenkin joutunut tekemään tilaa muille kausille.

Tämä teos käsittelee paaveja Gregorius Suuren lyhytaikaisesta seuraajasta Sabinianuksesta (604–606) Nikolaus Suureen (858–867), yhteen paaviuden historian merkittävimmistä Rooman piispoista. Ajanjaksoon mahtuu suuria mullistuksia sekä kirkollisen että maallisen elämän saralla, kuten Rooman asteittainen irtaantuminen Konstantinopolissa hallitsevan keisarin valtapiiristä, islamin synty ja nousu, Italian langobardivaltakunnan tuho ja frankkien voimistuminen, paavillisen Kirkkovaltion perustaminen, uusien läntisten keisarien kruunaaminen karolingien suvusta sekä viikinkiajan alku. Oppikysymyksistä keskeisimpiä olivat 600-luvun monoteletismi, joka käsitteli samaan aikaan jakamattomasti inhimillisen ja jumalallisen Kristuksen tahtojen määrää, sekä kuvien kunnioittamisen kyseenalaistanut ikonoklasmia. Myös kiista Nikean-Konstantinopolin uskontunnustuksen 'ja Pojasta' -lisäyksestä (*filioque*) nosti eri yhteyksissä päätään. Aikaan osuvat myös viimeiset ekumeeniset kirkolliskokoukset (Konstantinopolissa 680 ja Nikeassa 787), jotka sekä katolinen että ortodoksinen kirkko yhdessä tunnustavat.

Kaiken aikaa kristinusko jatkoi leviämistään lähetystyön mukana, ja aikakauden tapahtumien seurauksena paavien katse alkoi vähitellen kääntyä yhä pohjoisemmas. Kehityssuunta ei kuitenkaan ollut vielä 600-luvun alussa ilmeinen. Vaikka Gregorius Suurta on nimitetty yhdeksi keskiajan isistä, hänen kuollessaan Rooma kuului yhä vanhaan maailmanjärjestykseen, jonka perustana olivat Välimeri sekä kristitty keisarikunta. Vaikka paavi oli organisoinut lähetystyötä Britteinsaarilla, kristinusko teki etenmistään myös kaikissa muissa ilmansuunnissa. Tätä kristikunnan todellisuutta ja kaikkia avautuvia vaihtoehtoja käsitellään ensimmäisen pääosan avausluvussa, joka kuvaa tiivistetysti maailmantilan Gregorius Suuren viimeisinä vuosina. Muutoin ensimmäinen osa kertoo 600-luvun mullistuksista, joiden seurauksena Rooman valtakunnan yhdistänyt Välimeren pikatie nousi kahden kulttuuripiirin ja uskontokunnan muuriksi. Kaikesta huolimatta myöhäisantiikin maailmasta periytynyt järjestys pysyi yllättävänkin kasassa, ja vaikka paavi Constantinus (708–715) jäi viimeiseksi Konstantinopolissa vierailleeksi Rooman piispaksi ennen 1900-lukua, Rooma pysyi yhä osana keisarikuntaa. Seuraava pääosa kuvaa 700-luvun kumousta, joka päätti Konstantinopolin vallan Italiassa, johti Kirkkovaltion syntyyn sekä paavien tukeutumiseen frankkeihin. Viimeinen osa kertoo

uudesta keisarikunnasta, jonka paavit loivat kruunatessaan frankeista Rooman perinnön jatkajan. Alppien eri puolilla oli kuitenkin poikkeava näkemys kirkon ja keisarinvallan yhteiselon askelmerkeistä, eikä paavien suhde frankkihallitsijoihin ollut kitkatonta. Kehitys huipentuu Nikolaus Suureen, yhteen harvoista lisänimellään kunnioitetuista paaveista, joka puolusti päättäväisesti ja taipumattomasti kirkkonsa riippumattomuutta maallisista ruhtinaista.

Rajatun tilan yleisesityksissä varhaiskeskiajan historia on yleensä joutunut ensimmäisenä leikatuksi pois. Olemassa olevat suomenkieliset paaviuden historiat käsittelevät tämän kirjan kuvaamaa ajanjaksoa hyvin lyhyesti: Simo Heinisen *Ihmistä suurempi* (Edita 2004, 191 s.) käytännössä ohittaa kokonaan Gregoriuksen ja Nikolauksen välisen kauden,¹² kun taas Jussi Hanskan *Kristuksen sijaiset maan päällä?* (SKS 2005, 342 s.) käsittelee ajanjakson seitsemässä sivussa eikä mainitse Nikolaus Suurta edes nimeltä.¹³ Kattavimmin varhaiskeskiajan paavien historiaa käsittelee Christian Krötzlin *Pietarin ja Paavalin nimissä: Paavit, lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen (500–1250)* (SKS 2004, 327 s.), joka tosin nimensä mukaisesti keskittyy etupäässä lähetystyöhön. Muuten aikakausi esiintyy vain yksittäisinä viittauksina erikoistuneemmissa teoksissa.¹⁴ Suomeksi ei juuri ole kirjoitettu myöskään varhaiskeskiajan poliittisesta historiasta ja ajan johtavista valtioista, Bysantista sekä frankeista. Ensiksi mainittu Itä-Rooma on kärsinyt myös siitä, ettei mikään kansallisvaltio ole suoraan kokenut sen vaiheita omaksi kansalliseksi menneisyydekseen. Suomeksi puutetta on aivan äskettäin korjannut Paavo Hohdin laaja yleisteos *Bysantti: Tuhat draaman vuotta* (WSOY 2021, 621 s.).¹⁵

¹² Heininen 2004, 28–31 käsittelee lyhyesti epähistoriallisen naispaavi Johannan legendan, joka muodollisesti sijoittuu vuoteen 855. Gregorius Suuren jälkeen seuraava historiallinen maininta koskee paavi Johannes VIII:tä (872–882), joka Heinisen teoksessa on nimetty virheellisesti Johannes VII:ksi (30). Hajamainintoja lukuun ottamatta seuraava teoksen käsittelemä paavi Gregoriuksen jälkeen on Gregorius VII (1073–1085).

¹³ Hanska 2005, 44–50: ”Gregorius Suuren kuoleman jälkeen seurasi joukko paaveja, jotka hallitsivat vain lyhyen aikaa eivätkä yleensä kyenneet saamaan aikaan merkittäviä uudistuksia tai kohentamaan kirkon asemaa.” Monoteletistisen kiistan Hanskan teos kuittaa ”monofysiittisena” riitana (44–45).

¹⁴ Kuvaava esimerkki on muutoin ansiokas Salonen 2012, joka mainitsee Nikolaus Suuren avioliittokäsityksen (179) ja viittaa kerran Gregorius Suureen (76) sekä Gregorius II:een (188). ”Paavien oikeudet ratkaista oikeustapauksia” -historiallinen katsaus (43–46) ei mainitse nimeltä ketään paavia Innocentius I:n (401–417) ja Gregorius VII:n (1073–1085) väliltä.

¹⁵ ”Bysanttilaisuuden” myöhemmistä tulkinnoista ja nykytilasta Suomessa sekä ulkomailla ks. Hohti 2021, 527–572.

Kansainvälinen tutkimuskirjallisuus on ymmärrettävästi käsitellyt varhaiskeskiajan paaviutta laveammin. Anglosaksisessa maailmassa nykytutkimuksen kannalta vaikutusvaltaisin teos lienee Notre Damen yliopiston professorin Thomas F. X. Noblen (1947–) *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State*, 680–825 (University of Pennsylvania Press 1984, 374 s.). Kirkkovaltion muodostumista käsittelevä kirja on ohjannut akateemista keskustelua esittämällä, ettei ”pyhän Pietarin tasavalta” ollut frankkien luomus tai vasalli vaan seurausta paavien tietoisista ja pitkäjänteisistä pyrkimyksistä. Myös keskeisimmän aikakautta käsittelevän primäärilähteen *Liber Pontificaliksen* moderni kääntäjä ja kommentoija Raymond Davis (University of Liverpool Press, 1992 ja 1995) on tukeutunut juuri Noblen teokseen kriittisessä laitoksessaan.¹⁶ Toisaalta Noblen teosta on arvosteltu myös poliittisen historian ylikorostamisesta ja suurten poliittisten suunnitelmien lukemisesta kirjeaineistosta, joka on syntynyt paavien reagoimisesta poliittisiin kysymyksiin.¹⁷ Huolimatta kasvavasta kiinnostuksesta varhaiskeskiaikaan jotkin aivan olennaisimmistakin aiheista ovat jääneet liki kokonaan käsittelemättä. Ajan paaviuden kanssa tekemisissä olleet historioitsijat ovat esimerkiksi hämmästelleneet vuolaasti, ettei kaikkien aikojen merkittävimpien paavien joukkoon lukeutuvasta Nikolaus Suuresta ole julkaistu kattavaa modernia yleisesitystä sitten 1930-luvun ja että tuoreimpiin paavia perusteellisesti ruotiviin töihin yhä lukeutuu pelkästään latinaksi vuonna 1885 ilmestynyt jesuiitta Arthur Lapôtren (1844–1927) *De Anastasio bibliothecario sedis apostolicæ*.¹⁸

Yleisesti ottaen keskiajan paaviuden historian saralla ei ole viime vuosikymmeninä tehty urauurtavia avauksia: ”kukaan nykytutkijoista” ei täysin jaa aihetta – jälleen etupäässä poliittisen historian näkökulmasta – tarkastelevien vanhempien merkkiteosten ideoita, mutta ne eivät myöskään ole saaneet yhtä vaikutusvaltaisia uudempia korvaajia.¹⁹ Viime aikojen kunnianhimoisista yrityksistä voi mainita esimerkiksi Andrew J. Ekono-moun (1948–) vuosia 590–752 käsittelevän työn *Byzantine Rome and the Greek Popes*, joka pyrkii argumentoimaan itäisten vaikutteiden ohjanneen

¹⁶ Davis 2007, vii; Davis 1995, vii–viii.

¹⁷ Esim. Nelson 1998, 179.

¹⁸ Bishop 1980, 5–11; Noble 2016b, 472–473.

¹⁹ Larson 2016, 1–7; Noble 2016a, 17–33. Keskeisimpiä vanhempia tutkijoita, joiden näkemyksillä on yhä vaikutusvaltaa, ovat olleet erityisesti Walter Ullmann (1910–1983), Francis Dvornik (1893–1975) ja Henry Chadwick (1920–2008), italialaisessa kentässä myös esimerkiksi Ottorino Bertolini (1892–1977) ja uudempaa polvea edustava Paolo Delogu (1940–). Viitattuina ovat säilyneet myös *Liber Pontificaliksen* urauurtavat editoijat Louis Duchesne (1843–1922) sekä Theodor Mommsen (1817–1903).

varhaiskeskiajan paaveja aiempaa käsitystä voimallisemmin ja varhaisemmin. Teosta on kuitenkin arvosteltu perusteesinsä tukemisesta kuinka epäselvillä vihjeillä tahansa ja kaiken aineiston tulkitsemisesta lähtöolettamuksen mukaan – toisaalta myös samalla tavalla keskeisen otaksuman ympärille rakentuvaa Thomas Noblen kirjan voi syyttää vähättelevän ja ohittavan sellaista aineistoa, joka antaisi ymmärtää aikakauden paavien pitäneen itseään moniselitteisesti myös Bysantin alamaisina ja kahden maailman kansalaisina. Hakuteoksia lukuun ottamatta paavi paavilta etenevä kronologinen kuvaus ei ole ollut suosittu sitten viime vuosisadan alun. Tämän kirjan kannalta läheisimpänä henkisenä sukulaishankkeena voi pitää englantilaispappi Horace K. Mannin (1859–1928) *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages* -sarjaa, joka on yhä ansiokas saavutus vaikka luonnollisesti myös joiltain osiltaan vanhentunutta tietoa. Samantyyppistä lähestymistapaa mutta sekä ajallisesti että sivumäärältään rajatummin ovat sittemmin hyödyntäneet esimerkiksi Jeffrey Richards (1945–) sekä John Moorhead (1948–).

Aikakautta valottavien primäärilähteiden tilanne on vähemmän synkkä kuin varhaiskeskiajasta yleensä ajatellaan. Paavien itsensä vaiheista tiedetään kattavasti, joskin heitä ympäröivään yhteiskuntaan liittyy usein aukkokohtia. Keskeisimmät tapahtumasarjat tunnetaan paikoin hyvinkin yksityiskohtaisesti. Sen sijaan läpi koko aikakauden toistuva haaste on, etteivät säilyneet tekstit, edes kirjeenvaihto, juurikaan avaa olennaisimpien toimijoiden motiiveja. Tämä avaa väistämättä tien spekulatiolle ja voi vaikuttaa myös aikakaudesta muodostuvaan kokonaiskuvaan: historioitsijat ovat yleensä olleet jokseenkin haluttomia hyväksymään naiivina pitämänsä olettamukset esimerkiksi frankki- ja langobardihallitsijoiden henkilökohtaisesta hurskaudesta, minkä seurauksena tapahtumahistorian taustalle on kehitelty otaksumia salaisista sopimuksista ja monimutkaisista motiiveista. Pahimmillaan nämä kehitelmät saavat kaiken aikakauden vuorovaikutuksen näyttämään moniulotteiselta shakkipeliltä. Olemassa olevien aineistojen ja todennäköisesti myös löydettävissä olevien tekstien pohjalta ei olekaan mahdollista antaa tyhjentävää vastausta esimerkik-

²⁰ Noble 2010, 573–574; Louth 2008, 779–780; vrt. Daly 1986, 191–192.

²¹ Kegan Paul, Trench & Trübner, yhdeksäntoista osaa 1914–1932, joista ensimmäiset kolme käsittelevät Gregorius ja Nikolaus Suuren välistä aikaa ja neljännen alku Nikolauksen pontifikaattia.

²² Richards: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages 476–752* (Routledge 1979, 424 s.). Moorhead: *The Popes and the Church of Rome in Late Antiquity [440–751]* (Routledge 2015, 322 s.).

si kysymyksiin, tuliko keisariksi kruunaaminen joulupäivänä 800 Kaarle Suurelle yllätyksenä, millaisin tarkoitusperin hänet kruunannut paavi Leo oli asiassa liikkeellä ja mitä kumpikin osapuoli jälkeenpäin tapahtuneesta ajatteli.

Toinen säännönmukainen ongelma liittyy lähdetekstien rajattuun näkökulmaan. Monessa tapauksessa tapahtumat tunnetaan useammastakin tekstistä mutta niillä on vain niukasti yhteistä tarttumapintaa. Esimerkiksi ikonoklasmia käsitellään frankkilaisissa, italialaisissa ja bysanttilaisissa lähteissä, mutta kirjoittajat eivät juuri viittaa muiden seutujen tapahtumiin eivätkä tekstit keskustele keskenään. Haaste ei ole uniikki vain varhaiskeskiajalle, joskin sitä korostaa muutos historiankirjoituksen perinteessä. Klassisen mallin mukaiset oppineet, jotka laativat työnsä välimerellisen yhtenäiskulttuurin helmoissa ja maailmanhistoriallisia selityksiä tavoitellen, vaihtuivat kansallisiin kronikoitsijoihin. Lännessä esimerkiksi Gregorius Toursilainen (500-l.), Beda (600- ja 700-l. vaihde) ja Paulus Diaconus (700-l.) laativat lukeneisuutta osoittavia töitä, jotka ovat korvaamattomia lähteitä aikakaudesta kiinnostuneille historioitsijoille, mutta he tunsivat vain rajoitetusti oman kansansa vaikutuspiirin ulkopuolisia alueita. Konstantinopolissa historiankirjoituksen perinteet ja yleinen oppineisuus säilyivät korkeammalla tasolla, mutta itäiset kirjoittajat osoittavat vain harvakseltaan kiinnostusta läntisiin asioihin. Myös bysanttilainen historiankirjoitusperinne taantui muslimivalloitusten jälkimainingeissa, eikä vuoden 630 tienoilla kirjoittaneen eläköityneen prefektin Theofylaktos Simokatteksen jälkeen historioitsijoiden tiedetä tavoitelleen yleisesitysten laatimista ennen patriarkka Nikeforosta (806–815) ja munkki Theofanes Tunnustajaa (n. 760–817). Valtakunnan myöhemmätkin vaiheet tunnetaan pitkälti Johannes Skylitzeksen (1000-l.) kokoamasta tiivistelmästä.²³

Paavien osalta korvaamaton aineisto on *Liber Pontificalis*, anonymi Rooman piispojen kronikka, joka tosiasiallisesti on syntynyt usean eri ajan kirjoittajan jatkamana projektina. Historioitsijat ovat yleensä suhtautuneet varauksella teoksen alkuosan todistusarvoon, sillä teoksen tarkka kirjoitusajankohta ja käyttämät lähteet eivät ole tiedossa. 700-luvun alusta lähtien paavien elämäkerrat kuitenkin pitenevät ja niitä uskotaan luonnostellun jo piispojen elinaikana. Kirjoittajat kertovat tapahtumista omien kiinnostuksenkohteidensa mukaan: osa elämäkerroista kuvaa hyvinkin yksityiskohtaisesti poliittisia neuvotteluja, matkustamista sekä kaupun-

²³ Tahkokallio 2009, 42–46; Heikkinen 2009, 265–359; Flusin 2010, xii–xxxiii; Dales 1980, 37–70; ks. myös Olson 2007, xv–10 ja Hakkarainen 2011, 35–43.

kia kuohuttaneita tapahtumasarjoja, kun taas toiset laatijat ovat tyytyneet luetteloimaan hyvin tarkasti paavien eri kirkkoille tekemiä esinelahjoituksia sekä kunnostushankkeita. Teoksen epätasaisuutta kuvaa hyvin, että 700-luvun alun jälkeenkin kronikka ohittaa toiset paavit liki kokonaan, kun taas tuskin kuukauden hallinneen Valentinuksen (827) lapsuutta ja hyveellisyyttä selostetaan perusteellisesti. Elämäkertojen laatijat lienevät olleet Lateraanin virkamiehistöä ja päässeet käsiksi kirkollisiin arkistoihin. Osittain *Liber Pontificalis* edustaa paavien puolivirallista historiakäsitystä, mutta vaikka teos pääsääntöisesti esittää paavit myönteisessä valossa, mukaan on mahtunut myös hyvin kaunistelemattomia kuvauksia. Nikolaus Suuri on myös *Liber Pontificalis*en osalta osuva lopetuspiste, sillä hänen pontifikaattinsa tienoilla elämäkertojen kirjoittaminen todennäköisesti siirtyi alemman tason virkailijoilta oppineille ja näkemyksellisille paavien lähipiiriläisille kuten ehkä Anastasius Bibliothecariukselle sekä Johannes Hymonidekselle. Heidän kuolemansa jälkeen teokselle ei löytynyt enää samantasoista jatkajaa ja kronikan täydentäminen käytännössä hylättiin. Seuraava vuosisata on tunnettu paaviuden pimeänä aikana (*saeculum obscurum*), jota luonnehtivat huonosti tunnetut tapahtumat paavien kronikan katkettua sekä yleinen väkivaltaisuus.²⁴

Käsillä olevaa teosta luonnehtiikin jossain määrin sama tavoite, joka innosti jo Bartolomeo Platinaa: paavien kertomuksen täydentäminen ajanmukaisella tietämyksellä sekä heitä ympäröineen maailman kehyksellä. Paavi kerrallaan etenevä lähestymistapa myös alleviivaa historian suunnittelemattomuutta.²⁵ Yksittäiset Rooman piispat tekivät kauaskantoisia päätöksiä epävarmassa maailmassa ja rajallisen kokonaiskuvan pohjalta. Vastatessaan eteensä tuleviin ongelmiin he tulivat pystyttäneeksi Kirkkovaltion sekä luoneeksi vuosituhannen kestäneen keisarikunnan, jonka ydinalueita olivat Germanian aiemmin villit rajamaat. Vanhan kaskun mukaan tämä *Sacrum Romanum Imperium*, ”Pyhä roomalainen keisarikunta”, ei ollut pyhä, roomalainen eikä keisarikunta, mutta idea kantoi pitkälle, oli sen sitten kehittänyt kunnianhimoinen karolingihovi tai paavi, joka tarvitsi toimivaltaista tuomaria hankkiutuakseen eroon henkilökohtaisista vihamiehistä. Maailmanhistoriaa muovanneet ratkaisunsa paavit tekivät arvaamattomassa ajassa, joka ei ollut hukannut antiikin perintöä vaan oli valmis tulkitsemaan sitä luovasti.

²⁴ Davis 1995, ix–xv; Davis 2007, xi–xxiii.

²⁵ vrt. Krötzl 2004, 12 ja Noble 2016a, 17–18 sekä 33.

Varhaiskeskiaika olikin omaperäinen aikakausi täynnä vaaroja ja mahdollisuuksia. Pienet kuningaskunnat voimistuivat vain tullakseen valloitetuksi, valtakuntien rajat siirtyivät ja odottamattomat hyökkääjät ilmaantuivat niin meren kuin aavikonkin ylitse. Orvon tallipojan oli mahdollista kohota Bysantin keisariksi, Anatoliasta paenneen oppineen taas päätyä Canterburyn arkkipiispaksi. Frankkivaltakunnan läpi kohti Roomaa matkaava englantilaismunkki saattoi joutua ryöstetyksi, värvetyksi piispaksi tai pidätetyksi vakoojana. Jos hän pääsi Roomaan asti, edessä saattoi pian olla uusi matka paavin legaattina maailman kaukaisille laidoille, jotka yhä odottivat evankeliumin julistamista. Materiaalisen niukkuuden keskellä paavit ponnistelivat ruokkiakseen kaupunkinsa köyhät, estääkseen Rooman kirkkoja romahtamasta, pitääkseen Keski-Italian kaupungit suojassa valloittajilta ja laajentaakseen kristittyä laumaansa missä vain pystyivät. Suuntaansa hakevassa maailmassa Rooman piispa löysi kaitsettavaa läheltä ja kaukaa.

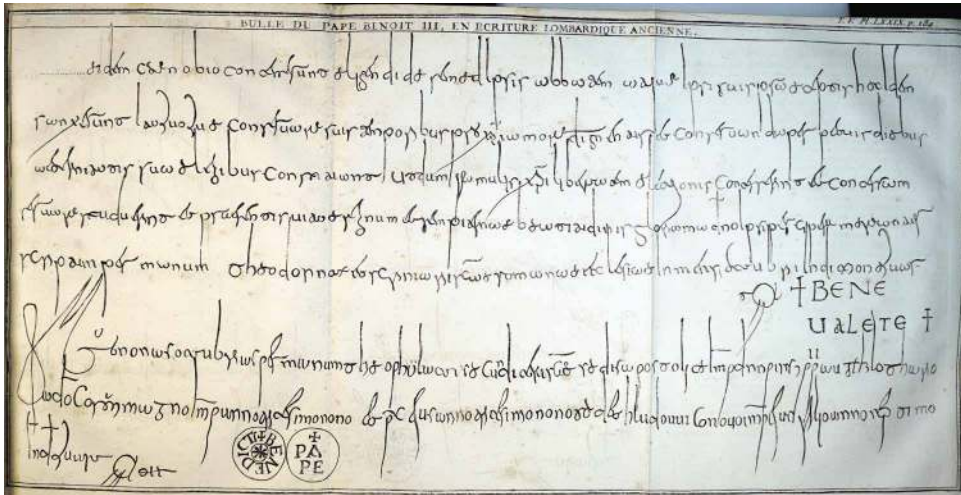
ta. Lahjoja saapui tuomaan myös Wessexin 'jalo susi' Æthelwulf, kuningas joka äskettäin oli lähettänyt poikansa Alfredin vierailulle Roomaan. Alfred oli tälläkin kertaa mukana matkassa, ja kuninkaalliset vieraat ojensivat paaville kultaa, hopeaa sekä silkkiä, ja tuomisista riitti vielä jaettavaa tavan kansallekin. Kertalahjoitusta kauaskantoisemmin Benedictus sai Æthelwulfilta lupauksen, että kuninkaat lähettäisivät jatkossa vuosittaista avustusta Roomaan. Testamentissaan hallitsija säätikin, että Roomaa tuettaisiin kolmensadan kultarahan vuosimaksulla, joka käytettäisiin erityisesti Pietarinkirkon ja *San Paolon* pääsiäislampuissa poltettavan öljyn ostamiseen.⁶³

Nikolaus maailmaa vastaan

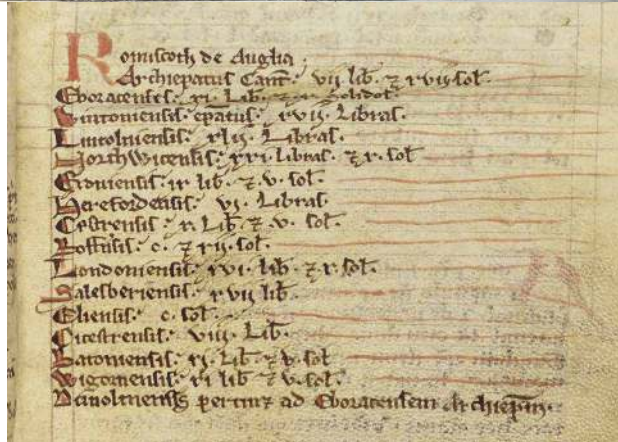
Nikolaus Suuri (858–867)

Nikolaus Suuri kuuluu paaviuden historian merkittävimpiin hahmoihin. Paavi ei hallinnut vuosikymmentäkään tai jättänyt jälkipolville samanlaisia teologisia tutkielmia kuin "Suuret" virkaveljensä Leo ja Gregorius, mutta Nikolauksen taipumaton asenne maallisia hallitsijoita kohtaan teki hänestä sydänkeskijajan kanonisen oikeuden kokoajien suosikkiahmon. Nikolaus puolustikin taipumattomasti paavinistuimen riippumattomuutta keisarinvallasta ja vaati myös frankkihallitsijoita elämään kristillisen moraaliseen noston mukaisesti. Idässä taas Nikolaus vastusti maallikko Fotioksen nimitämistä Konstantinopolin patriarkaksi, minkä lisäksi suhteita hiersi kysymys Bulgarian uuden kirkon liturgisesta kielestä. Riidan yltyessä esiin kaivettiin kaikki vanhat kaunat: Nikolaus arvosteli kreikkalaisia Rooman kirkolle kuuluvien maanomistusten ryöstämisestä, Fotios taas lännen kristittyjä harhappoisena pitämästään filioque-lisäyksestä. Nikolauksen koko pontifikaatti kuluikin erinäisiä kiistoja setviessä, ja lopulta yllärasitus vei paavin hautaan verrattain nuorena. Merkityksestään huolimatta Nikolausta ei ole juuri käsitelty modernissa tutkimuksessa, joskin paavin laajasti säilytetty kirjeenvaihto tarjoaa aineistoa hänen pontifikaatistaan ja ajattelustaan kiinnostuneelle.

⁶³ Davis 1995, 164–165 ja 185–187; Kelly 1986, 106; Siecienski 2017, 219–220. Alfredin elämäkerturi, munkki Asser, kertoo Æthelwulfin ja Alfredin viipyneen Roomassa peräti vuoden, mutta väitetään on pidetty virheellisenä, koska matka tunnetaan myös frankkien asiakirjoista. Kyseessä oli ehkä koko pyhiinvaelluksen kokonaiskesto. Æthelwulfin lahjan on huomautettu vetäneen vertoja Bysantin ja karolingien keisarien lahjoituksille, minkä lisäksi on pidetty hämmästyttävänä, että vielä ruumiinvoimissaan oleva kuningas päätti jättää valtakuntansa ja tehdä pyhiinvaelluksen Roomaan. Yksittäisten hallitsijoiden hurskaista lahjoituksista muodostui myöhemmin keskiajan englantilaisten suorittama "Pietarin penninki", varhaisvaiheessa pennyn vero paaville jokaista maksukykyistä ruokakuntaa kohden (ks. Naismith & Tinti 2019, 521–555). Samalla nimellä kerättiin rahaa muuallakin Euroopassa, myös Suomessa, joskin yleensä maksu perustui meilläkin tutumpiin kymmenyksiin. *Oblo di San Pietro* on yhä käytössä vapaaehtoisena maksuna, jonka halukkaat voivat suorittaa Vatikaanin pankkitilille.

Keskiajan paaviuden käytännön-
läheistä puolta. Yllä jäljennös Ben-
edictus III:n Corbien luostarille
vuonna 855 lähettämästä bullasta,
joka vahvistaa luostarin oikeuden
valita oman apottinsa. Asiakirja
on samalla yksi lisätodiste siitä, et-
tei Leon ja Benedictuksen välissä
koskaan ehtinyt olla Johanna-
nimistä naispaavia (Tassin & Toustain
1762, 185). Keskiajan kirjeille tyy-
pillinen *bene valete* -toivotus ('voi-
kaa hyvin') on korostettu – myö-
hemmät paavit jopa sommittelivat
sen monogrammiksi. Paavillisen
hallinnon mahdollistivat erilaiset
lahjoitukset, jotka keskiajan edes-
tässä vakiintuivat yhä instituti-
onaalisemmiksi. Benedictuksen
luona vierailleen Æthelwulf
määräämä vuosimaksu oli osa Pie-
tarin penningin tai rovon kehiti-
tymistä. Oikealla ote 1200-luvun
rochesterilaisesta tilikirjasta, johon
tekijä on listannut koko Englannin
verot paaville (*Romiscoth de Ang-
lia*). Rochester (*Roffensis*) suoritti
maksua 5 puntaa ja 12 shillinkiä,
rikkain Norwich yli 21 puntaa.
Alaoikealla puolestaan Pietarin
penningille varattu 1300-luvun
arkku Denningtonin pyhän Mar-
rian kirkossa. Yhä kerättävä vapaaehtoinen Pietarin penninki tuotti vuonna 2021 hyväntekeväisyyttä var-
ten yli neljäkymmentä miljoonaa euroa.

Benedictus kuoli huhtikuussa 858. Rooman diakonit kantoivat paavin arkun Pietarinkirkkoon, missä lyhyt hautakirjoitus kehotti pyhiinvaeltajaa hetkeksi seisahtamaan ja vuodattamaan kyöneen hyytävässä ja hiljaisessa haudassaan maakavalle piispalle. Kun uutta paavia kokoonnuttiin valitsemaan, presbyteri Hadrianus kieltäytyi jälleen kunniaa ja kokous päättyi yhteen Benedictuksen arkunkantajista. Diakoni Nikolaus ei ollut välttämättä vielä neljäkymmentäkään, mutta hän oli osoittanut ahkeruutensa ja aikaansaavuutensa Benedictuksen hallinnossa. Nikolaus oli syntyisin paavillisesta virkamiessuvusta, saanut nuoruudessaan hyvän koulutuksen vapaista tieteistä, kirjallisuudesta sekä teologiasta ja tullut vihityksi alidiakoniksi paavi Sergius II:n kaudella. Leo IV oli nimittänyt hänet diakoniksi, mutta vasta Benedictuksen aikana Nikolauksesta oli tullut paavin keskeisimpiä luottomiehiä. Myös keisari Ludvig II:lla oli osansa Nikolauksen valinnassa. Hallitsija oli ollut vierailulla Roomassa tuntemattomalla asialla ja lähtenyt kaupungista vain muutama päivä ennen Benedictuksen kuolemaa, mutta kuultuaan paavin poismenosta hän oli kääntynyt takaisin. Keisari ei jättänyt käyttämättä tilaisuutta vaikuttaa paavinvaaliin, ja frankkiaikakirjoissa väitetään suoraan, että Nikolaus nousi piispanistuimelle ”pikemminkin kuninkaan suosiosta kuin papiston vaalin kautta”. Keisarin läsnäollessa uusi paavi vihittiin virkaansa nimensä ensimmäisenä. Myöhempi historiantkirjoitus on tuntenut hänet Nikolaus Suurena (858–867).⁶⁴

Nikolaus kuuluu siihen harvalukaiseen paavien joukkoon, joille Suuren lisänimi on vakiintunut. Historiallisena hahmona hän on kuitenkin paljon huonommin ja vähemmän laajalti tunnettu kuin juhlitut edeltäjänsä Leo (440–461) ja Gregorius Suuri (590–604). Myös Nikolauksen pontifikaatin luonne on tehnyt hänen ”suuruudestaan” aiempia kahta paavia vaikeammin lähestyttävän kysymyksen. Siinä missä Leo on jäänyt historiaan hunni Attilan käännättäjänä ja Khalkedonin ekumeenisen kirkolliskokouksen ylistämänä teologina ja Gregorius puolestaan hämmästyttävän ahkerana kirjoittajana sekä anglien-lähetyksen isänä, Nikolauksen paaviutella luonnehtivat yhteenotot sekä idän että lännen suunnassa. Myös karolingipolitiikan ja ajan teologisten kysymysten monimutkaisuus on tehnyt Nikolauksen lähestymisen haasteelliseksi varsinkin suuremmalle yleisölle. Katolisen kirkon piirissä Nikolausta on muisteltu paavina, joka puolusti

⁶⁴ Ann. Bert., 858: *Benedictus Romanus pontifex moritur; Nicolaus praesentia magis ac favore Ludoici regis et procerum eius quam cleri electione substituitur*. Davis 1995, 190 ja 205–207. Jos Nikolausta ei vihitty alidiakoniksi epätavallisen vanhana, hänen syntymävuotensa lie-nee osunut n. 820 tietyille.

painokkaasti kirkon riippumattomuutta maallisista ruhtinaista sekä vaati taipumattomasti moraalisääntöjen noudattamista niin hallitsijoilta kuin korkeilta kirkonmiehiltäkin. Jo paavin omana aikana hänen vastustajansa puolestaan syyttivät Nikolauksen pyrkivän ”apostolien apostoliksi ja koko maailman keisariksi”.⁶⁵

Nikolauksella olikin korkea käsitys hänelle uskotusta virasta. Hän ei jättänyt Leon tai Gregoriuksen tapaan jälkeensä teologisia tutkielmia, mutta Nikolaukselta säilyneet vähän yli sataviisikymmentä kirjettä valottavat hyvin sekä paavin ajattelua että hänen näkökantojaan tapahtumien edessä. Nikolaukselle paavius tarkoitti maailmanpiirin ruhtinuutta, jonka Kristus oli antanut Pietarille ja kirkolle ja jonka vastuulla oli Kristuksen lammaslauman kaitseminen:

Ja mitä se tekee, että tämän tuolin ensimmäinen haltija kuuli korkeimalta lainantajalta kolmesti käskyn: kaitse lampaitani, jos annamme saamattomuuttamme, palamatta uskonkiihkoa ja käyttämättä keppiä, niin raivokkaiden susien raadella ne kaikki? Nimittäin, vaikka olemmekin isiemme rinnalla arvoton lapsi, Jumalan armosta ja hänen edustajanaan meidät on asetettu tähän taloon ruhtinaaksi kaiken maan yli.⁶⁶

Historia puolestaan osoitti, että Rooma yksin oli ollut lankeamatta harhappoihin edellisvuosisatojen kiistoissa. Koska Pietarin valtaoikeudet olivat peräisin Kristukselta ja välittyneet Rooman piispoille, paavien asema ei myöskään nojannut konsiileihin. Synodit eivät muutenkaan voineet olla eri mieltä paavin kanssa, sillä mikään kirkolliskokous ei voinut olla pätevä ilman paavin hyväksyntää. Kirkkoisiltä periytyvän tradition tuli ohjata kirkkoa, mutta mikäli eri paikoissa noudatettavat tavat olivat ristiriidassa keskenään, viimeisen sanan lausui kanonista tuomariutta käyttävä Roo-

⁶⁵ Ann. Bert., 864. siteeraten Kölnin arkkipiispa Guntharia: *Nam, quamvis dominus Nicolaus, qui dicitur papa et qui se apostolum inter apostolos adnumerat totiusque mundi imperatorem se facit*; Davis 1995, 190; Kelly 1986, 107–108; Louth 2007, 167–169; Morrison 1969, 213–218. Ero näkyy myös paavillisten nimien suosiossa: Gregorius Suuri on saanut viisitoista saman nimistä seuraajaa, Leo kaksitoista ja Nikolaus vain neljä, viimeisimpänä heistä humanistipaavi Nikolaus V 1400-luvulla.

⁶⁶ Nikolaus, *Epistolae*, 65. (Bourgesin arkkipiispalle, PL119: 881–883): *Et ubi erit quod primus ejus sessor tertio a legislatore summo audivit, pasce oves meas, si tanta desidia easdem, nullo zelo accensi, nulla utentes virga, a tam voracibus lupis permiserimus discerpi? Cum, licet indigni pro patribus nati filii, vicem ejus agentes, Dei sumus gratia constituti in domo ipsius principes super omnem terram, vicem ejus agentes, Dei sumus gratia constituti in domo ipsius principes super omnem terram, id est super universam Ecclesiam* (949).

ma. Paavit tekivät päätöksensä vakavasti harkiten ja kärsivällisesti neuvoja kuunnellen, Nikolaus selitti, mutta kun Rooma oli päätyntä ratkaisuun, se oli lopullinen ja muuttamaton, mikäli paavit eivät erikseen todenneet, että tilaa oli yhä harkinnalle. Kukaan ei voinut toimia tuomarina Apostolista istuinta koskevissa asioissa taikka muuttaa Rooman säädöksiä. Pyhä Pietari oli yhä todellisesti läsnä istuimellaan ja vahvisti paaveja rukouksillaan sekä suojaavilla käsivarsillaan. Erimielisyys Rooman kanssa merkitsi väistämättä eroa koko Kristuksen kirkosta:

Jos joku torjuu halveksuen Apostolisen istuimen pään opinkappaleet, määräykset, kiellot, sanktiot tai päätökset, jotka on annettu hyväntahtoisesti katolisen uskon, kirkkokurin, uskovien oikaisemisen tai väärintekijöiden parantamisen vuoksi taikka puuttumiseksi välittömään tai uhkaavaan pahaan, olkoon hän erotettu ehtoollisyhteydestä.⁶⁷

Nikolauksen ajattelussa kaikki apostolit olivat saaneet osansa primaatista ja jumalallista alkuperää olevasta määräysvallasta, mutta kirkko oli perustettu juuri Pietarin horjumattoman uskon kalliolle.⁶⁸ Vanhoista patriarkaateista apostolisia istuimia ja arvovaltaisimpia olivat Rooma, Antiochia ja Aleksandria, jotka olivat olleet suoraan kytköksissä Pietariin, kun taas Konstantinopoli ja Jerusalem olivat näitä kolmea vajaanvaltaisempia: Jerusalemilla oli ainoastaan kunnia-asema ja patriarkaatin nimi, kun taas Konstantinopolin kutsuminen patriarkaatiksi oli peruja vain maallisilta ruhtinailta. Frankkiispoille Nikolaus puolestaan painotti, ettei paavien antamien ennakkopäätösten arvovalta kummunnut vain kaukaisesta historiasta, vaan se oli jatkuvasti läsnä Pietarin istuimessa. Sitovia eivät olleet ainoastaan vanhat dekreetaalit ja kaanonit, joita frankit olivat alkaneet koostaa kokoelmiksi, vaan kaikkia paavin kirjeitä tuli kohdella samalla kunnioituksella.⁶⁹

Nikolaus johti näkemyksensä laaja-alaisesti edeltäjiensä kirjoituksista. Hän tunsikin hyvin edeltäjänsä ja viittasi kirjoituksissaan poikkeuksellisen

⁶⁷ Ep., 118. (PL119: 1121–1122): *Si quis dogmata, mandata, interdicta, sanctiones vel decreta pro catholica fide, pro ecclesiastica disciplina, pro correctione fidelium, pro emendatione sceleratorum vel interdictione imminentium vel futurorum malorum a Sedis Apostolicae praeside salubriter promulgata contempserit, anathema sit.*

⁶⁸ Ep., 4. (Keisari Mikaelille, PL119:773–780): *Principatum itaque divinae potestatis, quod omnium conditor electis suis apostolis largitus est, super solidam fidem apostolorum principis (Petri videlicet) soliditatem constituens, ejus egregium, imo primam sedem deliberavit.* Seuraavaksi paavi siteerasi Matt. 16:18.

⁶⁹ Morrison 1969, 214–221; Siecienski 2010, 220–221; Louth 2007, 167–169.

PD

Slaavien apostolien Kyrilloksen ja Methodioksen päätyminen Roomaan ja Methodioksen työskentely paavin valtuuttamana Suur-Määrin arkkipiispana olivat merkittäviä kirkkopoliittisia voittoja Nikolauksen jälkeisille paaveille. Toisaalta tapaus osoittaa, että kiistojen, kilpailun ja kahden keisarikunnan keskelläkin idän ja lännen kristillisuus olivat yhä samaa kokonaisuutta ja että kieli- ja liturgiarajat ylittävä vuorovaikutus oli kaikesta huolimatta mahdollista. Yläkuvassa Methodios (vas.) opastaa työtovereitaan kreikankielisten kirjojen kääntämisessä kansankielelle, 1200-luvun alun Radzivilin kronikan kuvitusta. Alakuvassa oikealla veljekset löytävät paavi Clemensin pyhäinjäännökset Krimiltä (*Basileioksen menologion*), vasemmalla he taas tuovat reliikit Roomaan 1000-luvun freskossa. Taiteilija on ajatellut kuvaavansa paavi Nikolausta ja mahdollisesti mairittelevansa samalla paavin kaimaa Nikolaus II:ta (1059–1061), joskin veljekset saapuivat Roomaan vasta Nikolauksen seuraajan kaudella.

PD

PD

© Pentti Porkonen

PD

PD

Nikolauksen kiistakumppani, patriarkka Fotios on myös jäänyt kirkkohistoriaan voimakastahtoisena miehenä. Ortodoksinen kirkko on muistellut häntä pyhänä Fotios Suurena. Vasemmalla ylhäällä ikoni Joensuuun ortodoksisesta seminaarista, joka on kirkollista elämäntapaa ja perinnettä opettava Suomen ortodoksisen kirkon koulutuslaitos yhteistyössä Itä-Suomen yliopiston kanssa. Seinämaalaukset on suunnitellut ja toteuttanut ikonimaalari Konstantinos Ksenopoulos Ksenopoulos oppilaineen, ja ikonien tekstit ovat Suomessa harvinaisesti kreikkaksi. Maallikkotaustastaan huolimatta Fotios oli aikansa oppineimpia miehiä ja myös laajasti lukenut teologi, jonka aiempi virka-asema keisarillisen kanslian päällikkönä vastasi jossain määrin Rooman vaikutusvaltaista Anastasius Bibliothecariusta. Fotioksen kirjallisia töitä olivat esimerkiksi 280 maallista ja kirkollista teosta referoiva *Myriobiblion*, jonka hän kertoi laatineensa suuressa kiireessä ja huolimattomasti ennen matkaansa arabien pariin keisarin lähettiläänä, sekä *Amfilokhia*, kolmesataa vastausta hankalien raamatunkohtien ja kirkkoisien tekstien tulkintaan. Luonnontieteistä ja matematiikasta hän ei kuitenkaan ollut kiinnostunut. Fotioksen aikaan osuu myös bysanttilaisen kirjoitusjärjestelmän uudistuminen käyttämään kreikkalaisia minuskelejä, nopeammin kirjoitettavia ja luettavia pienaakkosia, mikä mahdollisti sujuvamman ja halvemman tekstien tuottamisen – vastaava innovaatio ruokki myös karolingisen kulttuuripiirin kukoistusta. Vaikka Fotios tunsu patriastiikan perinpohjaisesti, *filioque*-kiistan alkuvaiheessa hän lähestyi oppikysymystä erityisesti loogisen päättelyn kautta, mikä myös oli omiaan suuttuttamaan läntisiltä isiltä välittyviä oppeja mielestään oikealla tavalla seuraavat frankit ja roomalaiset. Vanhemmalla iällään, ehkä syrjäyttämisenä jälkeen maanpaossa, Fotios todennäköisesti laati laajemman tutkielman *filioquesta*. Viittaukset läntisiin isiin hän jätti kuitenkin yhä vähäisiksi ja pitkälti sivuutti varsinkin Ambrosiuksen ja Augustinuksen kommentit väärin tulkittuina, väärennetyinä tai erehdyksinä. Tarkemmin ks. Siecienski 2010, 100–104, Louth 2007, 159–161 ja Hussey 1986, 86–90. Kuvat oikealla muistelevat Fotioksen toimia Rusin viikinkien hyökätessä Konstantinopoliin 860. Dniprojokea kulkevat viikingit hyökkäsivät kaupunkiin yllättäen useamman sadan laivan voimalla, kun kertoman mukaan Fotios ja keisari nostattivat pyhänjäännöksen avulla myrskyn, joka upotti barbaarien laivat. Tapaus kuitenkin koetteli bysanttilaisten turvallisuudentunnetta ja saattoi korostaa pakanallisten naapurien kääntämisen tarvetta. Ks. Wortley 2010, 107–108.